

آموزش نظامی در ایران (دوره قاجاریه) بر اساس کتاب‌های آموزشی خطی و چاپ سنگی

حوریه سعیدی^۱

چکیده

تحول در تشکیلات نظامی ایران، سرآغاز فصل نوینی در تاریخ معاصر ایران محسوب می‌شود. این حرکت که در واقع، شروع تلاش برای مدرنیزه شدن در بعضی از ساختارهای اجتماعی و حکومتی به‌شمار می‌آید؛ پیچیدگی‌های بسیاری همراه خود دارد. در این مقاله سعی می‌شود، بخشی از این حرکت تجدیدطلبانه شرح داده شود. تمرکز اصلی بر روی بررسی محتوایی کتاب‌های نوشته شده در زمان مورد بحث یعنی دوره قاجار با موضوعیت آموزش نظامی می‌باشد که با بهره‌گیری از نسخه‌های خطی و چاپ سنگی کتابخانه ملی انجام یافته است.

کلیدواژه‌ها

تاریخ ایران، قاجاریه، تشکیلات نظامی، کتاب‌های آموزش نظامی.

مقدمه

اروپا به ایران آورد. مظهر قدرت اروپایی در نظر شاه قاجار و شاهزادگان قدرتمند، علاوه بر ساز و برگ نظامی و آرایش سپاهی، لباس و صورت ظاهر آنان بود. از افراد مؤثر در تشکیلات نظامی ایران، عباس میرزا ولیعهد و وزیر میرزا عیسی فراهانی قائم مقام را باید ذکر کرد. ایشان تلاش خود را برای بازسازی قشون به روش جدید و استفاده از ادوات و اسلحه‌های نوین قرار دادند و در این زمینه

شروع اصلاحات نظامی به شیوه اروپایی، بعد از جنگ ایران و روسیه، یعنی از سال ۱۲۲۸ق به بعد، زیر نظر عباس میرزا نایب‌السلطنه در آذربایجان و نیز با تلاش برخی دیگر از شاهزادگان حاکم در شهرهای خود، وارد دوران جدیدی شد. اشتیاق امرای ایران به اصلاحات نظامی در قرن ۱۹ میلادی، بسیاری از افسران و مستشاران نظامی را از

۱. کارشناس ارشد تاریخ و عضو هیئت علمی سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران hooriehsaeidi@yahoo.com

از معلمان و مستشاران نظامی خارجی بهره بردند. این امر برای امرای سنتی قشون ایران چندان خوشایند نبود و با مخالفت‌های آنان مواجه بود. (۵: ۶۱-۶۴؛ ۲: ۹-۱۰)

از دیگر افرادی که به نوعی در جریان دگرگونی و تحول در قشون ایران تأثیرگذار بوده و برای سازمان‌دهی آن کوشید، عباس ایروانی ملقب به حاج میرزا آقاسی صدراعظم محمدشاه بود. کلنل کلمباری که در زمان محمدشاه و برای مربی‌گری در امر آموزش نظامیان به ایران آمد؛ در خاطرات خود از وی چنین نقل کرده است: «حاج میرزا آقاسی خیلی زود اراده خود را بر همه قشون تحمیل کرد. اصلاحات نظامی این مرد جسور ولی واقع‌بین برای کشورش بسیار مناسب‌تر از روش‌هایی بود که اروپائیان ارائه دادند. در کشوری که تعیین و اخذ مالیات به‌صورت نامنظم انجام می‌گرفت هزینه نگهداری یک قشون دائمی بسیار زیاد می‌شد. میرزا آقاسی روزی به کلمباری گفته بود که برای داشتن یک ارتش منظم، چهارچوب اصلی قشون را به همین صورتی که هست یعنی با ۸۲ گروهان نگاه خواهم داشت. لیکن بجای این که این تعداد را دائما به حالت آماده‌باش و حاضر در یک جا نگهدارم. فقط هر چند وقت یک بار آنها را جمع می‌کنم تا به تمرینات نظامی پردازند. و بتوانند آمادگی رزمی خود را همیشه حفظ کنند. در نتیجه از آن پس بود که یک قشون منظم، مرکب از پیاده نظام (سرباز) و آتشبار (توپخانه) و یک قشون غیرمنظم شامل تفتگچی (تفنگداران پیاده) و سوارکار (قشون سوار) تشکیل شد و فقط قشون منظم

به تناسب درجه، سوابق و خدمات و انتساب خانوادگی و ایلی به شاه، از مواجب و جیره غدایی بهره‌مند بود» (۳: ۴۳).

در واقع از این زمان به بعد است که ما شاهد تألیف و ترجمه آثاری با موضوع آموزش نظامی در ایران هستیم که برخی به محمدشاه تقدیم شد و برخی به صدراعظم وی حاج میرزا آقاسی. ولی در واقع، تمامی آن‌ها با تشویق و حمایت میرزا آقاسی تهیه شد. از میان کتاب‌های معرفی شده در این مقاله، ۶ مورد متعلق به زمان محمدشاه قاجار است که از آن میان، ۳ عنوان به محمدشاه و ۲ عنوان به میرزا آقاسی تقدیم شده است. با وجود برخی تحولات روی داده در نظام، همچنان، عنوان‌های امرای نظامی، یک عنوان تشریفاتی بود و القابی چون وزیر نظام، وزیر لشکر، سردار کل، سرتیپ و برخی دیگر، به‌هیچ‌وجه دلالت بر شغل و توانایی فرد صاحب لقب در امور نظامی‌گری نبود. تنها عنوان امیر نظامی به کسی اطلاق می‌شد که رئیس قشون آذربایجان و در واقع وزیر جنگ ولیعهد بود. در واقع مرکز حقیقی سپاهیان ایران در تمام طول دوران قاجاریه، آذربایجان بود. بدین سبب، امیران نظامی آنجا به‌طور سنتی تعیین‌کننده و بعد از زمان تشکیل شورای وزرای دولتی به‌عنوان وزیر جنگ معرفی می‌شدند. در زمان وزارت جنگ و اقتدار رجال صاحب نفوذی چون میرزاتقی‌خان امیرکبیر، میرزا حسین‌خان سپهسالار، محمدخان قاجار، امیرنظام گروسی، ما شاهد بیشترین، حجم کتاب‌ها و رساله‌های مختلف در زمینه تألیف یا ترجمه

آثار نظامی و یا تعلیمات قشون هستیم.^۲ در زمان ناصرالدین شاه و تحت تأثیر دگرگونی‌هایی که از خارج ایران و داخل به ارکان دولت تحمیل می‌شد؛ در شکل‌گیری افواج نظامی تغییراتی پدید آمد که شورای نظامی شکل گرفت و در به‌کارگیری معلمان و مستشاران نظامی اروپایی تلاش بیشتری شد^۳ (۱: ۲۸۷ - ۲۹۲).

در مجموعه معرفی شده در این مقاله، ۴۵ عنوان کتاب متعلق است به زمان ناصرالدین‌شاه که ۱۵ عنوان از آن‌ها تقدیم نامه به وی دارد. و بر همین منوال ۹ عنوان به تاریخ سلطنت مظفرالدین‌شاه متعلق است با ۳ عنوان تقدیم‌نامه به وی، که این عنوان‌های نظامی در دوران بعد بسیار محدود است. برای معرفی بیشتر کتاب‌های آموزش نظامی مورد بحث به آوردن چند نمونه از هر یک از موضوعات مورد بحث در حوزه‌های نظامی خواهیم پرداخت.

معرفی کتاب

چنانکه در قبل آمد، معلمان نظامی که از کشورهای مختلف در طول دوره قاجار در ایران به سر برده و تعلیم بخشی از قشون ایران را به عهده داشتند؛ گاه به ترجمه و تدوین آیین‌نامه‌هایی برای تدریس در مدرسه نظام و یا قشون تحت اختیار، می‌پرداختند. برخی از ایشان که در دارالفنون به کار مشاقتی و آموزش دانش‌آموزان مشغول بودند موظف می‌شدند در هر سال حداقل یک جلد کتاب در رشته‌ای که

تدریس می‌کردند، تألیف نمایند. این کتاب‌ها به‌وسیله معلمان ایرانی یا شاگردان ممتاز که عنوان خلیفه داشتند، ترجمه و با اصل آن‌ها در کتابخانه مدرسه نگهداری و بعضی هم چاپ می‌شد (۵: ۷۸).

در این بخش به معرفی تعدادی از این آثار که به شکل آیین‌نامه، کتاب‌های صرفاً اطلاعاتی و یا به‌ویژه کتاب‌های آموزش نظامی، تألیف و یا تدوین و ترجمه شده و جهت پیشکش و استفاده به شاه قاجار و یا صدراعظم تقدیم شده است، می‌پردازیم.

مطالب مطرح شده در این آثار که بیشتر خطی و برخی نیز چاپ سنگی است، بیانگر و مؤید همان روشی است که درباره تعلیم و تربیت افراد قشون اعمال می‌شد و ناکام مانده است. در برخی از این نسخه‌ها نام نویسنده و مترجم آن به صراحت ذکر شده است، ولی برخی دیگر، نویسنده را به‌عنوان مؤلف معرفی می‌کنند، ولی خواننده اثر با دیدن اصطلاحات به کار برده شده در آن و سبک نوشتاری اثر، مطمئن می‌شود که کتاب ترجمه شده است و به خلاف به‌عنوان تألیف و برای گرفتن صله بیشتر و احتمالاً یافتن عنوان و جایگاهی بالاتر تهیه شده است. با این مقدمه به معرفی چند نمونه از این نسخه‌ها که با عنوان ترجمه و یا تألیف ذکر شده و با رعایت ترتیب تاریخ تحریر آن‌ها می‌پردازیم.

۱) اولین کتاب از این مجموعه کتابی است به زبان فرانسه درباره شیوه‌های استفاده از مواد محترقه با عنوان «آتش‌بازی» (تاریخ

۲. آمار و اطلاعات مربوط به آن بعداً خواهد آمد.

۳. ضمیمه چند برگ سند متعلق به شورای نظامی

تألیف ۱۸۳۵م/ ۱۲۵۴ق و نام نویسنده نامعلوم (است) این کتاب برای آشنایی از مواد محترقه و ابزارهای مختلفی که در آن به کار می‌رود، تهیه شده است و به نظر می‌آید تنها برای تقدیم به شاه مورد استفاده قرار گرفته است. (۲) یکی دیگر از نسخ قدیمی‌تر این مجموعه که متعلق است به سال ۱۲۵۷ق. «رساله در علم قورخانه» نام دارد. این اثر توسط محمدباقر تبریزی نگارش یافته است و بنا به اظهار نویسنده «به اشارات جناب حاج میرزا آقاسی» وزیر محمدشاه، مؤلف، مأمور به نوشتن آن شده است. بنا به اظهار مصنف، این کتاب شامل سه باب است؛ که باب اول آن مربوط است به ساختن اسبابی که متعلق به توپخانه است و نیز ساختن فشنگ، و باب سوم در بیان آتش‌بازی است. نکته قابل توجه این است که نویسنده در این قسمت به‌طور مفصل و با طرح‌ها و اشکال ترسیمی، به تشریح انواع اسباب آتش‌بازی و خصوصیات و ملزومات آن می‌پردازد. چنانکه به نظر می‌رسد، این بخش از کتاب بیشتر مورد توجه نویسنده قرار داشته است. شاید اسباب آتش‌بازی بیشتر به کار حفظ کشور می‌آید تا تجهیزات نظامی؛ (۳) کتاب *هندسه نظامی* (ترجمه) سال ۱۲۶۴ق. محمدحسن شیرازی بنا به گفته خود، وی این کتاب را بر اساس درس‌های موسی سمنو [سیمینو] مهندس فرانسوی که سال‌ها در خدمت ولیعهد (محمد میرزا) بوده تحریر کرده است. او علت تألیف کتاب را بی‌خبری «غازیان» و «سپاهیان نصرت آیین»

از قشون و «آداب و رسوم مقاتله» ذکر کرده است. در بخش‌های مختلف آن، نویسنده به توضیح سنگ‌سازی و استحکامات افواج و توپخانه پرداخته است.

(۴) کتاب *قانون نظام*، سال ۱۲۶۷ق. ترجمه یحیی [معمدالملک] که «بنا به فرمایش» از فرانسوی ترجمه کرده است. بحث عمده کتاب در توضیح شکل بناهای سربازخانه‌ها، اقامت، محافظت و تعیین منازل سربازها در آن است و همچنین درباره چگونگی حرکت افواج در شهرها و ولایات و لزوم وجود تمهیداتی برای آن‌ها تا اجحاف و تعدی به اهالی مردم آنجا نشود. محور مطالب لزوم وجود انضباط نظامی در میان افواج است و شکل دادن به قشون و سربازانی که در آن موقع تابع قاعده و قانون مشخصی نبودند.

(۵) کتاب *چاپ سنگی نظام ناصری* از بهرام قاجار ابن عباس میرزا. این کتاب در سال ۱۲۶۷ق. چاپ شده و مانند بیشتر کتاب‌های نظامی این دوره، اختصاص به رژه و مشق «مرچ و سلام» حرکات افواج و انضباط ایشان دارد.

(۶) کتاب *رساله جنگ*، ۱۲۶۹ق. از محمدتقی قزوینی، با توضیح نویسنده. مضمون اصلی کتاب «علم جنگ کوچک» است: نقل و قول‌های متن کتاب که عمدتاً از فرماندهان نظامی اروپایی و به‌خصوص فرانسوی است و نیز اصطلاحات به‌کار رفته در آن نظیر جنگ پارتیزانی، تاکتیک، استراتژی، پی‌کت (قراولان خاص) و برخی دیگر نمایانگر این است که این اثر، مستقیم و یا غیرمستقیم، ترجمه‌ای است که نویسنده به‌عنوان تألیف

۴. نمونه‌هایی از صفحات برخی نسخه‌های خطی معرفی شده در انتهای مقاله و ضمیمه آن آمده است.

خود معرفی کرده است.

۷) کتاب قواعد کلی نظام در سال ۱۲۷۰ق.، علی‌خان قراگوزلو آن را تألیف کرده است. در ابتدای اثر، «فرانچسکو متراتسو معلم کل افواج قاهره» تصدیقی نوشته بر لیاقت وی و امضا، اثری که محرر با دقت از روی درس‌های علمی و عملی وی نگارش کرده است. محتوای کتاب در سه بخش و یک خاتمه تصنیف شده و به توضیح پیرامون تقسیم‌بندی‌های افواج، طرز ایستادن، رژه و صفوف مختلف نظامی می‌پردازد. طرح‌هایی هم برای روشن‌تر شدن توضیحات در مقابل هر تعریف ترسیم شده است.

۸) رساله قانون نظامیه در سال ۱۲۷۰ق.، با تحریر محمودخان بنا به دستور حسنعلی‌خان افشار ارومی، این اثر که یکی از جالب‌توجه‌ترین آثار است که در این دوره درباره علوم نظامی نگاشته شده است و در آن به آداب تحصیل در مدرسه نظامی و انضباط حاکم در آن می‌پردازد.

نویسنده در این رساله، مطالب مربوط به این آداب را چنان توضیح می‌دهد که خواننده با دیدن آن، یک مدرسه نظامی انگلیسی متعلق به اشراف و رجال صاحب‌منصب را تصور می‌کند و محصلانی که از همان خانواده‌ها در آنجا به تحصیل اشتغال دارند. برای نمونه بخشی از فصل «آداب خوراک اهالی مدرسه» آورده می‌شود: «باید شام و نهار اهالی مدرسه به طرز فرنگستان باشد». وی در ادامه توصیه می‌کند که ترتیب چیدن وسایل غذاخوری و آداب غذا خوردن نیز به روش فرنگی باشد. «ظروف چینی طرح فرنگی با اسباب کارد و

چنگال و قاشق و دستمال موافق نفری اهالی مدرسه در انبارکارخانه» [آشپزخانه] به ناظر سپارند. وقت شام و نهار ناظر از کارخانه موافق ضابطه، نهار را آورده در اوطاق معین نهارخوری به سیاق فرنگستان بچیند و طرح چیدن نهار بدین سیاق در روی میز در پیش روی هر صندلی یک بوشقاب چینی با یک دستمال و یک دست چنگال و کارد و قاشق و یک استکان آبخوری و یک پارچه نان فرنگی گذاشته در وسط میز از سر تا پا از ظروف فرنگی و خورش چیده....»

به نظر می‌رسد نویسنده تنها این روش تحصیل را باعث پیشرفت ارتش و پیروزی در صحنه‌های جنگ می‌داند و لابد دلیل شکست‌های نظامی ایران در مقابل روسیه نیز، نبود چنین امکاناتی تلقی می‌شود.

۹) رساله در علم جنگ در سال ۱۲۷۲ق.، از علی ابن محمد دنبلی تبریزی. نویسنده که خود زمانی از شاگردان مدرسه دارالفنون بوده، بنا به «اقبال پادشاه جم‌جاه» به ایجاد صنایع و کارخانه‌ها و به خدمت گرفتن معلم‌ان فنون نظامی، به تحریر این کتاب اقدام نموده است. مؤلف ضمن توضیح مطالبی پیرامون تکالیف صاحب‌منصبان و افراد هر قشون به هنگام جنگ و در میدان جنگ و چگونگی صف‌بندی آنان، اشاراتی دارد به انگیزختن امید و شور و وطن‌پرستی میان افراد سپاه و راه‌هایی هم برای حصول آن پیشنهاد می‌کند. وی چنین می‌نویسد: «بهرتر آن است که برای هر با تالیون از اسلحه سه‌گانه قصه‌گویی گماشته شود که گاه بیگاه در ایام تعطیل به موجب اذن و دستورالعمل صاحب‌منصب آن

قسمت از گزارشات گذشتگان و نصایح دیگر به مقتضای وقت و پیش آمد ماموریت که موجب مزید بر غیرت و رشادت و صداقت آن باشد با زبان عوام فهمی بیان نموده، چشم و گوش لشگر گشاده به هر رشادت باشد». نویسنده در لابه لای مطالب کتاب به آوردن مثل هایی از ناپلئون و رفتارهای جنگی وی و بعضی دیگر از فرماندهان اروپایی در هنگام جنگ ها می پردازد.

در این هنگام که توجه شاه و امرای وی به ترتیبات و مؤسسات نظامی معطوف است و نیز علاقه شخصی ناصرالدین شاه به ترجمه آثاری از ممالک دیگر در حوزه های مختلف تاریخی و نظامی است، طبیعی است که رقابت برای تألیف یا ترجمه این آثار در میان اهل قلم و صاحب منصب زیاد می شود و گاه این رقابت به تقلب و نسخه دزدی از جمله کتاب هم می رسیده است.

۱۰) رساله درعلم جنگ نوشته شده در ۱۲۷۶ق.، توسط آنتوان رجویل پروسکی. نویسنده درباره علت تألیف کتاب چنین می نویسد: «... اما بعد چون در عهد دولت ابد مدت ... ناصرالدین شاه قاجار خلدالله ... ملکه و سلطانه از برای شقوقات نظام، ترقیات کلیه حاصل شده و هر کس چیز با مصرفی پیدا کرده به عرض اولیای دولت رسانیده و مورد التفاتات کلیه شده، لهذا کمترین خان زاد جان نثار انتوان رجویل پروسکی ولد پروسکی صاحب امیر تومان که سال ها در دولت قوی شوکت ایران صانهاالله عن البغی و الحدثان به جان نثاری مشغول بوده تا آن که در جنگ هرات خون او در راه دولت علیه

ایران ریخته شده، این کتاب را ترجمه کرده و به جهت صاحب منصبان مهندس و توپخانه و سایر افواج بسیار نافع و در روز جنگ به کار است و چون...». در ادامه مطلب، به روشنی معلوم می شود که این کتاب با تغییراتی که در مقدمه و مؤخره آن ایجاد شده؛ عیناً و واژه به واژه از کتاب ترجمه کتاب هندسه نظامی متعلق به سال ۱۲۶۴ق.، نسخه برداری شده و بر آن نیز آرایه هایی افزوده است.

۱۱) کتاب قواعد حرکت مخبران متعلق به سال ۱۲۷۶ق.، بر اساس اطلاعاتی که مؤلف در مقدمه کتاب ارائه می دهد. بنا به فرمان محمدخان سپهسالار مسیو «سرژان فرانسوی» که معلم فن نظامی بود، از آیین نامه ها و قواعد فرانسه جمع آوری کرده که توسط مرتضی قلی آقا ولد بهاءالدین آقا ترجمه شده است. این نسخه درباره آرایش و قواعد حرکات مشق سربازان پیاده است.

۱۲) کتاب قانون نظامیه متعلق به سال ۱۲۸۱ق. به استناد حاشیه صفحه اول کتاب، بنا به دستور ناصرالدین شاه و به وسیله محمدخان سپهسالار نوشته و یا تهیه شده است. «سواد دستخط همایون این کتابچه قانون نظامی که به حکم ما سپهسالار اعظم نوشته است بهترین قوانین است برای نظم قشون ایران باید انشاءالله تعالی کل فصول این کتابچه را سپهسالار اعظم به طوری که خاطر ما می خواهد مجری دارد.

در کل ممالک ایران و این کتابچه را چاپ زده به همه ایران منتشر نماید و بعد از این بایست بنای عمل قشون از روی قواعد این کتابچه باشد بدون تخلف به خواست خداوند

عالم سنه ۱۲۸۱ ربيع الثانی اودئیل».

موارد مختلف مسائل نظامی در این کتاب بیان شده، از جمله اطاعت از قانون نظامی از جانب تمام افراد قشون، تقسیمات عساکر ایران، تشکیلات ارتش، جیره و مواجب سربازان، مدارس نظامی، احکام تنبیهات و تشویقات افراد نظامی و رتبه‌بندی‌های ایشان.

۱۳) ترجمه کتاب حرکات افواج متعلق به ۱۲۸۳ق، ترجمه محمدکریم فیروزکوهی. مترجم در ابتدای متن چنین نوشته است: «ترجمه کتاب حرکت افواج به قواعد دولت فرانسه به دستگیری کمترین چاکر جان‌نثار موسیوبه‌لر سرتیپ فرانسوی و به امداد خانه‌زاد تربیت یافته دولت ابد مدت محمدکریم ولد مرحوم حسین خان سرتیپ فیروزکوهی گردید و علاوه چند حرکت دیگر هم نوشته شد». کتاب با کمک طرح‌ها و تصاویری که به آن ضمیمه است به توضیح ترتیبات حرکات قشون و صف‌بندی نظامی می‌پردازد.

۱۴) کتاب قانون جنگ در باتلاق و میدان‌های دیگر متعلق به ۱۲۸۴ق، از محمودخان سرهنگ. نویسنده علت تألیف این کتاب را که درباره تاکتیک نظامی است، چنین می‌نویسد: «چون هر صاحب‌منصبی با علمی که از اروپا به مملکت محروسه ایران مامور شده است؛ بجز اطلاعات مملکتی که به ولایات خود فرستاده‌اند یا از روی غرض و یا از نقصان علم نتیجه از علم ایشان در این مملکت باقی نمانده و نیز به دلیل آن که امنای دولت هم خود را در این قضیه قرار ندادند به این خاطر بر خود فرض دانسته با وجود تحصیلاتی که در مدرسه نظام در فرانسه داشته، نتیجه این

تحصیلات را در قالب این رساله نوشته و انتشار دهد». نویسنده اثر که یکی از دقیق‌ترین و علمی‌ترین کتاب‌هایی است که درباره علم نظام نوشته شده، در پایان به انتقاد از بی‌توجهی امنای دولت به وضعیت صاحب‌منصبان نظامی ایران می‌پردازد و عزل و نصب افراد قشون را نه بر اساس لیاقت و کفایت بلکه به دلخواه صاحب‌منصبان بزرگ هر فوج که بی‌ترتیب در آن جایگاه قرار گرفته‌اند؛ می‌شمارد. «...پس مقصود از مدرسه دارالفنون و زحمات معلمین و مخارج دولت چیست و این است که در سالی لااقل دو نفر صاحب منصب با علم از مدرسه نمی‌توان به شوق تحصیل کرده بیرون آورد و در وقت فارغ‌التحصیلی نیز در افواج جای مخصوص ندارند».

۱۵) کتاب در علم ساختن توپ متعلق به سال ۱۲۹۶ق، ترجمه از روسی بنا به دستور نجفقلی خان نایب آجودان حضور، معلم توپخانه و مدرسه دولتی تبریز، پطرس‌خان سرهنگ مسیحی آن را ترجمه کرده و عنایت‌الله‌خان محرر آن بوده، «در تحت توجهات شعاع‌السلطنه خوانسالار حضرت اقدس صورت اتمام پذیرفته» و به مظفرالدین شاه تقدیم شده است.

این ترجمه که به توضیح طرز ساختن توپ اختصاص دارد، در جاهایی از متن اشاره به نقشه و تصاویری می‌کند که ظاهراً در اصل کتاب بوده ولی در ترجمه، تنها به آوردن متن اکتفا شده و ضمائم آن نیامده است. بدین لحاظ توضیحاتی که در متن اصلی روی اشکال و طرح‌ها انجام شده و با حروف لاتین مشخص گشته است ولی در

متن ترجمه نیامده، کتاب را برای خواننده ناکافی و ناکارآمد می‌سازد.

۱۶) کتاب ترجمه قانون خدمات نظامی متعلق به ۱۳۰۷ق.، ترجمه شده از آنتوان [رجویل پروسکی] مترجم. در ابتدای اثر چنین آمده است: «قانون‌نامه خدمات نظام دولت فرانسه که در هفدهم شهر ذی‌القعدة الحرام سنه ۱۳۰۶ در پاریس رسماً اعلام شده است، ترجمه غلام جان‌نثار آنتوان مترجم». مؤلف بدون هیچ مقدمه و توضیحی و یا مدح و ثنایی که معمول کتاب‌های آن دوره است، سراغ مطلب اصلی رفته و به ترجمه متن می‌پردازد.

پنج جلد کتاب‌های معرفی شده بعدی (از شماره ۱۷ تا ۲۱) به همین سبک و سیاق کتاب‌های نظامی هستند که نام صاحب اثر مترجم یا مؤلف و حتی تاریخ ندارد، ولی دارای روشی یکسان در نگارش و نیز نوع خط هستند که چنین به نظر می‌آید که آن‌ها ترجمه‌هایی از متونی هستند که به‌عنوان کتاب درسی صرف و مرجع تحصیلی برای محصلان علوم نظامی تدریس می‌شده است. ۱۷) کتاب علم تحصین و تحصن (اواخر قرن ۱۳ق.)، مطلب این کتاب درباره فن قلعه‌سازی و خواص قلعه نظامی و طرز تحصن در قلاع و رفع محاصره آن و طرز گشودن و تسخیر قلعه نوشته شده است. ظاهراً این کتاب باید از یک متن فرانسوی ترجمه شده باشد که مترجم با به‌کار بردن اصطلاحات فنی فارسی به آن شکل تألیف داده است.

۱۸) کتاب اصول معرفت‌الارضی و نقشه‌برداری نظامی (اواخر قرن ۱۳ق.)، نویسنده در این کتاب به مباحث مقدماتی زمین‌شناسی

و عوارض طبیعی که باید در فنون نظامی از آن بهره برد، پرداخته است و از شیوه نقشه‌برداری و نشان دادن و طراحی عوارض زمین بر روی نقشه‌ها صحبت کرده است. این کتاب نیز به روش کتاب قبل تدوین شده است.

۱۹) کتاب توپ کوهی (اواخر قرن ۱۳ق.) کتابی است درباره توپ کوهی، اجزا و ساختمان و طرز ساخت آن. نوع نگارش و شرح اجزای مطلب موردنظر که با حروف لاتین در اشکال و متن آمده، چنین می‌نماید که مطالب یا از یک متن خارجی ترجمه شده و یا ترجمه دروسی است که در دارالفنون مورد تدریس قرار گرفته است.

۲۰) کتاب اسلحه‌شناسی (اواخر قرن ۱۳ق.)، این کتاب نیز با همان روش چند کتاب قبل و حتی با همان خط و شکل نگارش یافته و به مانند آن‌ها نیز بدون مقدمه تمهیدیه و تقدیم‌نامه، یک راست، سراغ مطلب اصلی رفته است. نکته جالب در این کتاب، فضاهای خالی در میان متن است که به‌نظر می‌آید برای درج نام‌ها و اصطلاحات لاتین است که ظاهراً در متن اصلی موجود است.

۲۱) کتاب تاکتیک (اواخر قرن ۱۳ق.)، این کتاب احتمالاً مقدمه چند کتاب اخیر است (از شماره ۱۷ تا ۲۰) که درباره علوم مختلف نظامی نگاشته شده و همان‌طور که در قبل مطرح شد گویا برای تدریس محصلان علوم نظامی در نظر گرفته شده است. در مقدمه کتاب آمده: «علم جنگ درجه اعلی عبارت است از تاریخ جنگ و استراتژی و تاکتیک، علم جنگ داخلی عبارت است از علم اسلحه و قلعه‌سازی و نقشه‌برداری و جغرافیای

جنگی و علم صرفه نظامی ...».

۲۲) کتاب رساله در نظم افواج، نام مؤلف و سال تألیف ندارد. بحث اساسی اثر درخصوص تعداد افواج پیاده است. مؤلف ضمن آن که در ابتدا اعلام می‌کند که هیچ خیال جنگ یا دشمنی از طرف این دولت با دیگر دولت‌ها و به‌خصوص همسایگان نیست، ولی شرط احتیاط حکم می‌کند که به تربیت قشون و سربازگیری پردازد: «... برای این دولت در وقت ضرورت هر قدر لازم شود گرفتن سوار خوب ممکن است چنان که به عرض همایون رسید لیکن قشون پیاده این دولت نسبت به وسعت مملکت و ملاحظه هم‌جوار و همسایه بسیار کم است زیرا که آمدن قشون موظف این دولت من حیث‌المجموع اسما هفتاد فوج است از قرار تفصیل ...»

۲۳) کتاب جزوه احوال لوازم جنگی. بدون ذکر تاریخ تألیف، نام مترجم و یا محرر، ولی به‌نظر می‌آید، نویسنده، موچیکس نامی است یا آنکه مطلب از زبان وی به عنوان سازنده کارخانه اسلحه و توپ آورده شده است. شکل مطالب و متن به‌گونه‌ای است که احتمال ترجمه بودن آن را قوی‌تر می‌نماید؛ چرا که در متن توضیحاتی دارد با ذکر شماره و اشکال آن‌ها که در کتاب موجود نیست.

۲۴) کتاب چاپ سنگی رساله دروس نظام، ترجمه جعفرقلی. بنا به ادعای مترجم، خود یکی از حاضرشدگان در حوزه درس مسیو «بهرل» بوده و این رساله را از فرانسوی ترجمه کرده که درباره محاصره و شرایط و ملزومات آن است و همچنان حدود ۷۰ عنوان

رساله خطی و سنگی نظامی که مشخصات آن‌ها به پیوست خواهد آمد و با بازشناسی این مجموعه که گوشه‌ای از آن معرفی شد، چنین به ذهن می‌آید که آموزش نظامی در دوره قاجاریه، آموزشی پراکنده، غیرمؤثر و ناهمگون با بافت قشون ایران بود و سپاه ایران را از آن چیزی هم که در زمان افشاریه و زندیه بود، ناکارآمدتر ساخت.

حاصل سخن آن که تعلیمات نظامی جدید در قشون ایران سطحی بود و افسران و مستشاران خارجی بیشتر تابع منافع و مصالح کشورهای خود بودند، بدین لحاظ می‌توان ادعا کرد که حضور ایشان در ایران منشأ اثر مفیدی برای دولتی که آن‌ها را به استخدام خود درآورده و هزینه گزافی نیز از این راه بر خود تحمیل کرده بود، نشد. فایده‌ای که از این رفت‌وآمدها به‌دست می‌آمد، اندک آشنایی ایرانیان با تمدن اروپایی و زبان‌های فرانسوی و انگلیسی بود. ولی در مقابل نیز ایشان به جزئیات امور حکومتی و اجتماعی ایران آشنا شده و از این راه و نفوذ در ارکان نظامی، دامنه تسلط خود را در ایران افزایش دادند. با امکاناتی که در اختیار داشتند با هر نشانه‌ای که حاکی از امکان توانایی ایران بدون نیاز به نفوذ دولت‌های دیگر باشد، به مخالفت برخاسته و با ترفندهای گوناگون، آن را از بین برده و یا خالی از اثر می‌ساختند. رفتارهایی که روسیه و انگلیس در رقابت با یکدیگر در قبال مراکز تمدنی ایران مثل مدرسه دارالفنون و مراکز تمدنی دیگر نیز در مواجهه با رجال ترقی‌خواه چون میرزا تقی خان و غیره داشتند، از این نمونه‌هاست.

فهرست نسخه‌های خطی و چاپ سنگی مربوط به آموزش نظامی به ترتیب تاریخ

شماره نسخه	نام نسخه	نویسنده	مترجم	تاریخ	تقدیم به
۲۵۵۴ رف	آتش بازی (به زبان فرانسه)	-----	-----	۱۸۳۵م / ۱۲۵۴ق	-----
۱۰۵۳ رف	صواعق النظام	محمد رضا مهندس تبریزی	-----	۱۲۵۶ ه.ق	محمد شاه
۱۶۹۸ رف	" " " " " "	" " " " " "	" " " " " "	" " " " " "	" " " " " "
۱۷۶۶ رف	رساله در قورخانه	محمد باقر تبریزی	-----	۱۲۵۷ ه.ق	میرزا آغاسی
۱۸۲۹ رف	هندسه نظامی	سیو سمنو	حسن شیرازی	۱۲۶۴ ق	محمد شاه
۱۰۵۵ رف	رساله در فشنگ	-----	محمد رضا تبریزی	قرن ۱۳	میرزا آغاسی
۱۶۷۷ رف	قانون نظام	-----	یحیی [معتمد الملک]	۱۲۶۷ ق	-----
۲۷۴ رف	مہزم الجیوش	آلفرد سورهلہ	فتحعلی شیرازی	۱۲۶۷ ق	-----
۱۰۵۱ م.م	جزوه درسی قواعد علم جنگ [متراتسو]	-----	-----	-----	ناصرالدین شاه
۴۰۳ م.م	نظام ناصری (سنگی) بهرام قاجار ابن عباس میرزا	-----	-----	۱۲۶۷ ق	ناصرالدین شاه
۱۶۲۵۱ آ	علم قورخانه	محمد باقر تبریزی	-----	قرن ۱۳	میرزا آغاسی
۱۵۸۱ رف	قواعد مشق نظام	-----	-----	۱۲۶۸ ق	ناصرالدین شاه
۲۳۲ رف	رساله در علم جنگ	محمد تقی قزوینی	-----	۱۲۶۹ ق	-----
۶۰۹ رف	قواعد کلی نظام	علی قراگوزلو	-----	۱۲۷۰ ق	ناصرالدین شاه
۴۵۱۴ م.م	قانون نظام (سنگی) ترکی استانبولی	-----	-----	۲۷۱ ق	-----
۴۰۷ رف	رساله در علم جنگ	علی بن محمد دنبلی	-----	۱۲۷۲ ق	-----
۳۳۴ رف	قواعد حرکات مشق مخبران پیاده	موسیو سرژان فرانسوی	مرتضی قلی آقا	۱۲۷۶ ق	-----
۱۶۴۴ رف	رساله در علم جنگ	-----	آنتوان رجویل پروسکی	۱۲۷۶ ق	ناصرالدین شاه
۶۴۷ م.م	قانون نظام قشون (سنگی)	-----	-----	۱۲۷۷ ق	ناصرالدین شاه
۶۵۶۷	قانون نظم قشون (سنگی)	کاتب محمد علی جراح نظام	-----	۱۲۷۷ ق	-----
۱۲۲۳۳	ترتیب و نظم قشون (سنگی)	کاتب محمد علی جراح نظام	-----	۱۲۷۷ ق	-----
۱۵۹۳ رف	قواعد نظام	محمد علی یاور انجدانی	-----	۱۲۷۸ ق	ناصرالدین شاه
۴۲۷ رف	کتابچه قانون نظامیه	-----	-----	۱۲۸۱ ق	-----
۹۳۴ رف	حرکت افواج	مسیو بهلر	محمد کریم فیروز کوهی	۱۲۸۳ ق	ناصرالدین شاه
۳۶۴ رف	جنگ در باتلاق و میدان‌های دیگر	محمود خان سرهنگ	-----	۱۲۸۳ ق	-----
۱۵۴۳۲ رف	کتابچه ترتیب افواج قاهره	-----	-----	۱۲۸۶ ق	ناصرالدین شاه
۶۳۶ رف	پولتیک خسروان	محمود سرهنگ خلیج	-----	۱۲۸۷ ق	ناصرالدین شاه
۲۲۸ رف	اردو کشی (جنگ بین فرانسه و ...)	محمد مهدی بن یوسف حسینی تبریزی	-----	۱۲۸۸ ق	-----

- ۲۷۴۹ رف ترجمه جدیدی درباب تکلیف ----- میرزا زین العابدین و میرزا ۱۲۹۳ق -----
 به خدمت نظامی کلبعلی منشی نظام
- ۷۲۵ رف سوال و جواب در علم توپخانه نجفقلی (نایب آجودان حضور) ----- ۱۲۹۶ق مظفرالدین میرزا
- ۱۸۲۳ رف توپخانه و گلوله آن ----- پطرس خان سرهنگ ۱۲۹۶ق مظفرالدین میرزا
- ۱۲۶۳۶ قانون مشق نظام (سنگی) ----- کاستگر خان مهندس باشی ۱۲۹۶ق ناصرالدین شاه
 و کریم خان نایب اول و کاتب هدایت اله منشی
- ۱۸۵۹ رف فهرست کشتی های جنگی انگلیس مسیومیچل اسماعیل ولد صحافیاشی ۱۲۹۷ق صرالدین شاه
- ۱۳۸۹ رف جزوه خلاصه نفری عساکر ----- ۱۲۹۷ق -----
- ۷۷ رف اصلاح نامه جمس هنری مک لین اسماعیل ولد صحافیاشی ۱۲۹۸ق -----
- ۸۴۹ رف کتاب علم جنگ ----- سرتیپ محمدکریم فیروزکوهی ۱۲۹۹ق -----
- ۵۸۹ رف کتابچه تومان بندی افواج ----- قرن ۱۳ ناصرالدین شاه
- ۱۰۱۳ رف اسلحه شناسی ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۰۱۵ رف توپ کوهی ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۰۱۶ رف اصول معرفت الارضی و نقشه برداری ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۰۱۷ رف علم تحصین و تحصن ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۰۱۸ رف تاکتیک ----- قرن ۱۳ -----
- ۳۷۴ رف شرح لوازم جنگی ----- قرن ۱۳ -----
- ۳۳۸ رف گروه در نظم افواج ----- قرن ۱۳ -----
- ۳۲۶ رف قسطاس ناصری محمدحسن بن غلامحسین سپهدار ----- قرن ۱۳ -----
- ۸۷۵ رف طرز توپهای میتر الیوز هاچکیس ----- قرن ۱۳ -----
- ۲۷۳ رف علم نظام ----- قرن ۱۳ -----
- ۷۰۴ رف کتاب تنبیه و تادیب مقصران سرباز ----- قرن ۱۳ -----
 (ترجمه آیین نامه انضباطی فرانسوی)
- ۱۲۲۷ رف تاریخ نظام و قشون حسینقلی خان دنبلی ----- قرن ۱۳ -----
- ۶
- ۱۲۴۶ رف منتخب الزمان (تیراندازی) محمدزمان (چراغ بیک) ----- قرن ۱۳ -----
- ۲۷۷ رف تاریخ علوم محاربات روکانکور ----- قرن ۱۳ -----
- ۶۷۴ رف دستورالعمل احتیاط در جنگ ----- قرن ۱۳ -----
- ۱۸۳۱ رف فهرست علومی که مسیو فلمر درس داده بود مسیو فلمر بیحی [معمدالملک] قرن ۱۳ -----
- ۱۸۱ رف رساله ای در علم و قواعد توپخانه ----- قرن ۱۳ -----
- ۶۷۸ رف رساله دروس نظام (سنگی م.م) مسیو بهلر جعفرقلی ----- قرن ۱۳ -----
- ۷۴۲ رف صور مختلفه جنگ محرر (ابوتراب خان طباطبایی) ----- ۱۰۳۱ق -----

- ۱۵۰ رف ترجمه قانون خدمات نظامی ----- آنتوان [رجویل پروسکی] ۱۳۰۷ ق ناصرالدین شاه
- ۶۱۶۵ قانون مشق پیاده نظام طراح اطریشی (سنگی) ---- کریم قاجار ۱۳۱۴ ق مظفرالدین شاه
- ۱۷۷ رف شرح کشتی‌های جنگی انگلیس ----- ----- مظفرالدین شاه
- ۹۳۳ رف تنظیمات سپاه آلمان فتح الله مشیر حضور ----- ۱۳۲۲ ق -----
- ۸۴۷ رف راپورت فوج فیروز جنگ (گزارش) مصطفی قلی متتصر لشگر ----- ۱۳۲۲ ق مظفرالدین شاه
- ۱۷۱۶ (م.م) کتابچه درسی در علم جنگ ----- ----- ۱۳۲۱ ق -----
- ۸۰۷۸ کتابچه دستور العمل قوانین نظامی افواج سواره نظام (سنگی) ----- -----
- ۱۲۳۴۵ آ کتابچه در بیان بعضی قواعد توپچی‌گری ----- -----
- ۱۵۱۳ (م.م) جزوه آموزش نظام (به زبان فرانسه) -----
- ۱۵۵۱ (م.م) مشق با طالبان -----
- مرتضی قلی قرن ۱۴ -----
- ۱۵۹۳ (م.م) دفترچه نظام ----- قرن ۱۴ ۵۹۶۲ -----
- نقشه برداری نظامی (سنگی) سرهنگ محمد حسین میرزا ----- ۱۳۰۱ ش سردار سپه
- ۱۴۲۵ (م.م) اخلاق و تربیت نظامی غلامعلی خا انصاری ----- ۱۳۰۲ ش -----

* در مجموعه حاضر بیشترین تعداد متعلق به مجموعه موجود در کتابخانه ملی است، ولی تعدادی نیز متعلق به آرشیوهای دیگر است که با اختصارات مشخص شده است.

اختصارات: م م (مؤسسه مطالعات تاریخ معاصر ایران) ۵. مشترک بین موضوعات فوق (گاهی دو یا بیشتر موضوعات را شامل می‌شود).

- آ: کتابخانه آستان قدس رضوی (شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی)
- تفکیک موضوعی نسخه‌های خطی نظامی
۱. تاکتیک‌ها و عملیات نظامی - تاریخ نظامی‌گری،
  ۲. جغرافیا و نقشه‌شناسی نظامی - تعداد سربازان (نفرات آماده و غیره)،
  ۳. تعلیم، مشق و آداب سربازی - قوانین نظامی،
  ۴. جنگ‌افزارهای نظامی (تعلیم، طرز استفاده و ساخت)،
۱. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۱) که شامل کتاب‌های با عنوان‌ها و شماره‌های ذیل است:
- ۳۳۴ رف (قواعد حرکات مشق مخبران)
- ۱۵۹۳ رف (قواعد نظام)
- ۹۳۴ رف (حرکات افواج)
- ۶۳۶ رف (پولتیک خسروان)
- ۲۲۸ رف (اردو کشی)
- ۸۴۹ رف (کتاب علم جنگ)
- ۷۴۲ رف (صور مختلفه جنگ)
- ۱۰۱۷ رف (علم تحصین و تحصن)
- ۱۰۱۸ رف (تاکتیک)

- ۱۲۲۷ رف (تاریخ نظام و قشون)
 ۶
- ۲۷۷ رف (تاریخ علوم و محاربات)
 ۶۷۴ رف (دستورالعمل احتیاطات در جنگ)
 ۶۷۸ (سنگی) (رساله دروس نظام)
 ۹۳۳ رف (تنظیمات سپاه آلمان)
۲. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۲) که شامل کتاب‌هایی با عنوان‌ها و شماره‌های ذیل است:
 ۱۳۸۹ رف (جزوه خلاصه نفری عساکر)
 ۵۸۹ رف (کتابچه تومان‌بندی افواج)
 ۱۰۱۶ رف (اصول معرفت الارضی)
 ۳۲۶ رف (قسطاس ناصری)
 ۱۵۴۳۲ رف (کتابچه ترتیب افواج قاهره)
 ۵۹۶۲ (سنگی) (نقشه‌برداری نظامی)
۳. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۳) که شامل کتاب‌هایی با عنوان‌ها و شماره‌های ذیل است:
 ۱۸۲۹ رف (هندسه نظامی)
 ۲۳۲ رف (رساله در علم جنگ)
 ۱۶۷۷ رف (قانون نظام)
 ۱۵۸۱ رف (قواعد مشق نظام)
 ۴۳۹ رف (قواعد کلی نظام)
 ۶۰۹ رف (قانون نظامیه)
 ۱۶۴۴ رف (رساله علم جنگ)
 ۲۷۴۹ رف (ترجمه قانون جدید در باب تکلیف به خدمت نظامی)
 ۸۵۰ رف (ترجمه قانون خدمات نظامی)
 ۷۰۴ رف (کتاب تئیه و تادیب مقصران سرباز)
 ۲۷۳ رف (علم نظام)
 ۱۸۳۱ رف (فهرست علومى که مسیو فلمر درس داده است)
- ۶۵۶۷ (سنگی) (قانون نظم قشون)
 ۱۲۲۳۲ (سنگی) (ترتیب و نظم قشون)
 ۱۲۶۳۶ (سنگی) (قانون مشق نظام)
 ۶۱۶۵ (سنگی) (قانون مشق پیاده نظام طرح اطریشی)
 ۸۰۷۸ (سنگی) (کتابچه دستور العمل قوانین نظامی افواج سواره نظام)
 ۴۰۳ (سنگی) (نظام ناصری)
 ۴۵۱۴ (سنگی) (قانون نظام به ترکی استانبولی)
 ۱۵۱۳ (خطی م.م) (جزوه آموزش نظام به فرانسه)
 ۱۵۵۱ (خطی م.م) (مشق باطالیان)
 ۱۵۹۳ (خطی م.م) (دفترچه نظام)
۴. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۴) که شامل کتاب‌هایی با عنوان‌های ذیل است:
 ۲۵۵ رف (آتش‌بازی به فرانسه)
 ۱۰۵۳ و ۱۶۹۸ رف (صواعق‌النظام و توپ‌ریزی)
 ۱۰۵۵ رف (رساله در فشنگ)
 ۱۷۶۶ رف (رساله قورخانه)
 ۷۲۵ رف (سوال و جواب در علم توپخانه)
 ۱۸۲۳ رف (توپخانه و گلوله آن)
 ۱۸۵۹ رف (فهرست کشتی‌های جنگی انگلیس)
 ۷۷ رف (اصلاح‌نامه)
 ۱۰۱۳ رف (اسلحه‌شناسی)
 ۱۰۱۵ رف (توپ کوهی)
 ۳۷۴ رف (شرح لوازم جنگی)
 ۸۷۵ رف (طرز توپ‌های میترالیوزهاچیکس)
 ۱۲۴۶ رف (منتخب الزمان)
 ۱۸۱ رف (رساله‌ای در علم و قواعد توپخانه)
 ۶۴۷ (سنگی) (نظام ناصری)
 ۱۷۷ رف (شرح کشتی‌های جنگی انگلیس)
 ۱۲۳۴۵ (خطی آستان قدس) (کتابچه در بیان بعضی قواعد توپچی‌گری)

- ۱۶۲۵۱ (خطی آستان قدس) (علم قورخانه)
۵. سرفصل‌های مربوط به موضوع (۵) که شامل کتاب‌های با عنوان‌ها و شماره‌های ذیل است:
- ۲۷۴ رف (مهرم الجیوش) حاوی موضوعات: (۳-۲-۱)
- ۴۰۷ رف (رساله در علم جنگ) حاوی: (۳-۱)
- ۴۲۷ رف (کتابچه قانون نظامیه) حاوی: (۳-۱)
- ۳۶۴ رف (جنگ در باتلاق) حاوی: (۲-۱)
- ۳۳۸ رف (جزوه در نظم افواج) حاوی: (۳-۲)
- ۹۳۳ رف (تنظیمات سپاه آلمان) حاوی: (۴-۱)
- ۸۴۷ رف (راپورت جنگ فیروز) حاوی: (۳-۲)
- ۱۵۰۱ (خطی مؤسسه) (جزوه درسی قواعد علم جنگ) حاوی: (۴-۱)
- ۱۷۱۶ (خطی مؤسسه) کتابچه درسی در علم جنگ) حاوی: (۴-۱)
- با این تقسیم‌بندی تعداد عنوان‌ها و موضوعات مختلف کتاب مورد بحث بدین ترتیب بیان می‌شود.
- ۱۴ عنوان درباره موضوع (۱) «تاکتیک‌ها و عملیات نظامی - تاریخ نظامی گری». به اضافه ۷ عنوان مشترک روی هم ۲۱ عنوان کتاب.
- ۶ عنوان درباره موضوع (۲) «جغرافیا و نقشه‌شناسی نظامی - تعداد سربازان و نفرات آماده و غیره». به اضافه ۴ عنوان مشترک. روی هم ۱۰ عنوان کتاب.
- ۲۲ عنوان درباره موضوع (۳) «علیم، مشق و آداب سربازی - قوانین نظامی». به اضافه ۵ عنوان مشترک. روی هم ۲۷ عنوان کتاب.
- ۱۸ عنوان درباره موضوع (۴) «جنگ‌افزارهای نظامی، تعلیم، طرز استفاده و ساخت». به اضافه ۳ عنوان مشترک. روی هم ۲۱ عنوان کتاب.
- ۹ عنوان درباره موضوع (۵) که حاوی ۷ مورد درباره موضوع (۱) ۳ مورد درباره موضوع (۴) ۴ مورد درباره موضوع (۲) و ۵ مورد درباره موضوع (۳) است.
- به نظر می‌آید که بیشترین تعداد این کتاب‌ها، درباره موضوع تعلیمات نظامی و آداب و قوانین سربازی است و در آن‌ها بیشترین توجه نیز بر مشق سربازی به شیوه نوین قرار دارد و پس از آن متعلق است به شناسایی و تشریح انواع جنگ‌افزارهای نظامی، تفنگ، توپ و غیره و طرز ساخت و استفاده از آن‌ها و سپس به تاکتیک‌ها و عملیات نظامی توجه شده و کمترین تعداد هم به نقشه‌شناسی و جغرافیای نظامی تعلق دارد.

منابع

۱. آدمیت، فریدون. *امیرکبیر و ایران*. تهران: خوارزمی، ۱۳۵۵.
  ۲. *تاریخ نوین ارتش ایران: بخش نخست از ۱۳۰۰ تا ۱۳۲۰ خورشیدی*. ج ۱. [تهران]: چاپخانه ارتش، [بی‌تا].
  ۳. تورنتون، لین. *تصاویری از ایران (سفرنامه کلنل ف کلمباری به دربار شاه ایران ۱۲۴۹-۱۲۶۵ ه.ق)*. ترجمه مینا نوایی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی، ۱۳۷۴.
  ۴. محبوبی اردکانی، حسین. *تاریخ مؤسسات تمدنی جدید*. ج ۱. تهران: دانشگاه تهران، ۱۳۷۶.
  ۵. یغمایی، اقبال. *مدرسه دارالفنون*. تهران: سروا، ۱۳۷۶.
- تاریخ دریافت: ۱۳۸۶/۴/۱۳

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلوة والسلام على خير خلقه محمد وآله الطيبين الطاهرين ائمه اجدادنا
 ابراهيم حاكم نافذ اعلم حشر قدر قدرت شاهنشاه عجيبة عالم پناه روحی و روح العالمين
 و فرمايش جناب سحاب عطف و جلال الشهاب آقا حاجي سيد احمد تعالی این کتب زنده جان
 تشار ما مورثه که مخصر می در باب علم و قرآن مبارک که این جان شاد در خدمت استاد
 کمال تجربه حاصل نموده و اسحق با بهر رسانیده نگاشته مروض دارد تا بربک از خدمت
 کردون مدار که سبب با خدان باشد بسبوت در یابد لند احب الامر الاقدس و فرمايش
 فضلی چند از فنون و قرآن مبارک که را این بنده جان شاد رجوع بقرن بر می هستی ز داده در این
 مندرج ساحت امید از کرم عمیم مقیمان حضور با بهر تنور آتش که کسب نطن در آن نظر
 خطا و نسیان را بقلم غفو و مرحمت اصلاح فرماید اما لب این نسخه مخصر مشتمل

بازنگار

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

استیلاش موفور و ثمائی غیر محصور کرمی را سر است که از قدرت کاید خود کوم نفس نفیس آن را در سبک
 موجودات شرف نظری بخشد و سپاس حمد و تمجیدی را در دست که وجود خایک را بر تالی معانی دست
 تصرف و ادو صدقات ابلات بان سر ما به جبهه للعالمین منظر آیه و انی هدایه و لکن رسول الله و خاتم
 النبیین صلی الله علیه و آله نظیرین با و آبا بعد پوشیده ماند که غرض از تحریر این مقدمات و منظور از
 نظیر این مقامات آنست که چون این چاکر جان نثار و بنده صدقت آثار موسی ستمو مهندس و لایق
 ساهما و دولت قوی شوکت ایران صانها الله عن لبغی و کجمان بجان نثاری مشغول و در دست پست
 و پخال خدمت در فراموشی سفار غریبه مکرر رکاب سعادت اسباب نواب استطاب غفران باب و بعد
 رضوان ممد مبرور الیه الله العالی فی صل النور و علی حضرت قدر قدرت اقدس ظل اللهی روحی فراه
 پیود و در صحن حرکت و سکون اردو و افعال و جمال غازیان ظفر قرین و سپاهیان نصرت
 این ملاحظه نظر بنده کمترین شد ~~محدود~~ شد که غالب آنها از آداب و رسوم مقامه بی خبر بلکه
 در هنگام مجاوله از عدم علم و تجربه باعث قتل خود و سپاری از جان نثاران دولت باد

نسخه دوم ۱۶۷۷ هجری قمری: قانون نظام

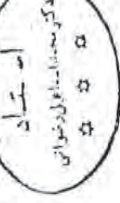
این رساله است و رتبه‌آیین و قوام احد نظام که حسب الفرمایش این علام خانه
پرتال جامع علوم انسانی

زادکبی از لغت فرانسه بفارسی ترجمه نموده مهملست برده قانون و یکصد و سی و سه
قاعده

حاج میرزا حسن قزوینی ۱۲۷۷ - تقظام نامه ص ۱۰۷

ص ۱۰۷

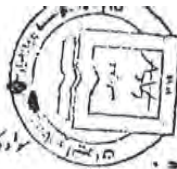

ادبیات

دکتر حسن حسینی

حالت نشوون اجراء و تکلیف تا نون در آنکه سازنده و سنجیدن بر اصول و اخرا در ادبی
 مشق یا بیکف تا نون چه قیود کند که تخمین حالت بروم باشد هرگز خلاف
 قانون در نگارنده به پوینجا تخمین آنچه اجار کند و هم برین کل اظهار نماید
 تکلیف نسبت کل است که همیشه جزئی و کلی انور نشوون را ازین خصوصیات برین بیان
 آشفته بشود منوره که خط ارشود و انکی تکلیف خود خدنی تا برین عمل در ادب
 مورد شمول حرمت الطاف کرد که در حدیث کمال باید در اجراء بشود مقصر و عوز کل
 جانور در پویشی و اخلاص کند که غیر برود در خود باشد و بدانکه اخلاص سینه
 ازین مقصر با عرض آن در تفصیر بشود شریک خواهد بود برین کل یا بیچشم
 بواجب رسوم نشوون که بشود باشد که از آنجا از حد جنسیت و عا در حد نشوون باید
 هرگز که آن قبول نماید و بر حسب ضرورت کند که تفاوت خاص نشود اگر برین کل
 از عهد و تکلیف خود بر ناید و حسب اعلی حکام و قوانین این کما سحر را تا بنده انور
 بجز که نوشته شد است منتظم نازد با انکی تفاوت بیکسلی قول نماید در عا کمال
 ادب یا در آن دوره منتظمه سازه و پیچیدگی و خدماخت برود و کما خود در حد نشوون
 او را از این حسب نوع و علم منور اول خوانند ساخت عا است مخصوصه از قبول
 شأن غیر هر چه جز از اولت او شده باشد نشوون از آنجا نظر عملی که عا کمال
 نشود که در مقام نشوون ازینجا که کل از آن دولت غفلت شده باشد و همیشه برین کل
 که هر که از نشوون را از وقت موعظ کند که منی غفلت که از کل از آن وقت را بر منی نشوون
 بنابر آن سانه تا نون از این بنویسد و اگر منتقل در هر کون که نماید و از موعظ بیکسلی
 خواهد بود و هر کس که در حدیث از عهد و تکلیف منتقله بخود عا نماید و در منصب برین

تأخیر است که برای نظم نشوون نوشته نشود که بافتنای ای که از این جهت در حدیث
 ما نهاد اسلام پانامه از حدیث و با حدیث نوشته نشود و اجراء آن از جانب
 سنتی انور انیب بعد از روز حجت برین کل نشوون است و این عمل است برین
 باب اول در تعیین تکلیف نسبت کل نشوون سایر نشوون
 و زار تخا نکر و نسبتها است آنها و آن نیز تخموی است برجا در فصل
 فصل اول در تکلیف نسبت کل نشوون بر عهد و مشق کل نشوون است کما
 و زاین بن کسب سحر اما کما اجراء و مدار و خط و کما از انور منور
 تکلیف نسبت ادارات که در نظر مشق و زینات نشوون هر کس که خود را آسود
 نگار در کمال ارفقت در نظم و پوینجا خود نوزاد و پیش نازد و صاحب منی ای کما
 و از انکر از پوینجا زینا سخی و سحر بار و سحر عمل در و در مال بیکسلی
 بیکسلی از تکلیف خود در عا در حدیث جمال غفلت نمایند با این تفاوت صدق
 لازم است برای سحر کل نشوون که همیشه در میان نشوون ما کسوس برین کل که در ادب
 در سانه و بار منی کل تصدیف با منی باشد و هر یک که نشوون است بکار در انور

بسم الله الرحمن الرحيم

بسم الله الرحمن الرحيم
 در حدیث انور انیب بعد از روز حجت برین کل نشوون است و این عمل است برین
 باب اول در تعیین تکلیف نسبت کل نشوون سایر نشوون
 و زار تخا نکر و نسبتها است آنها و آن نیز تخموی است برجا در فصل
 فصل اول در تکلیف نسبت کل نشوون بر عهد و مشق کل نشوون است کما
 و زاین بن کسب سحر اما کما اجراء و مدار و خط و کما از انور منور
 تکلیف نسبت ادارات که در نظر مشق و زینات نشوون هر کس که خود را آسود
 نگار در کمال ارفقت در نظم و پوینجا خود نوزاد و پیش نازد و صاحب منی ای کما
 و از انکر از پوینجا زینا سخی و سحر بار و سحر عمل در و در مال بیکسلی
 بیکسلی از تکلیف خود در عا در حدیث جمال غفلت نمایند با این تفاوت صدق
 لازم است برای سحر کل نشوون که همیشه در میان نشوون ما کسوس برین کل که در ادب
 در سانه و بار منی کل تصدیف با منی باشد و هر یک که نشوون است بکار در انور

رتبه نهم که کلید معلوم کلید فریاد است مصنف کتاب نوشته

عالمه علیخان فرزانو زوجه خیرال بر تقاضای حضرت آیت الله العظمی آقا میرزا محمد باقر
ارقواعد نظامیه و فرجات باطله ایان که در این کتاب منبرج است بسیار با فاعده و در
نقیده و در ششم است این نسخه همان شماره کتاب را علی و علامه در شرح میران و در
ساختن و در سر با قابلیت و استعداد و فهم و انوار و در تمام کتابها در
مفصل است زباله نوداد و در تعلیم و در تمام در تمام کتابها در تمام
خواجه آرزو حقیق تصدیق میکنم که عالمه بسیار با تجربه و هم بسیار
و میتوان از هر چه در کتابت علیه روز افزون بر این که صریح و حقیقت است
این نسخه که خط خوشه ایان اریطه ایان نوشته بحمد الله در مصداق المکاره ۱۳۷۰

کتابخانه مجلس شورای اسلامی
تهران

بسم الله الرحمن الرحيم

صدها سپهر عقیقین مرز و محال است نه برینند کل عالم و نجوم ایستاد
و در قوشای شمشاد صیقلی اور است بر دل رفاه حکمت الهی
از کجی مطلق و مرجح و منج و در راه برین است و سلام با نهر و عدل
و اولاد در طهارت اولاد برت العیال

و ایست چون کبکون غیر مبر سلطانی عادل با دل ابرکف دریا چشمه
نور شده خیر قضا توان و قدر تو زمان سلطانی بن سلطانی است
و الحاقی این الحاقی این الحاقی سلطانی ناصر الدین شاه لدر است بسته
و سوگند در قرمز و سبیت ملک رحمت و در کج صانع علم و عباد در آداب
شماره یک در در جیبک هر سپاهانی بود و محمد سخی
و در هر از حفات حیات پیش از این لکان برت رصه است

صمیم ۹
۱۳۴۴
رساله علم خلیف

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

ستایش پروردگار از قیاس ناظر ارو است که نظام افواج موجودات بحکم او منظم است و سزا
افزون از او بام نام سلطان فی راسه است که سر بازان میدان ارادت بتعلیم او معلم و بتجارت
بی پایان نثار ذرات اندس برادران خیل اصیفا و سه بخت فوج اپنا محاسب حساب سیر
و مهندس عالم کپر و صیغره که جبر و خطای اهل عصیان بقا بده شفاعت او بسته و صورت عبودیت
اصنام بولادت او شکسته آمد و بر آل اظهار خیار را بر بخت نمایی صاحب صفات المؤمنین
بالعباسیة و کیمیل اول و ناسپ اجل او باد اما بعد چون در عهد دولت ابدت اعلمت
شاهنشاه عصر زمان شیر شریزه کخام ابران نوشیروان ثانی رتبت فرامی تاج و تخت خانان

صغیر

۸۸۴ هـ
توجه حرکت افواج

بسم الله الرحمن الرحيم

پاک دولت خورشید تابد هر یک را خنجر خنجر آید با هر طغور تر خنجر
مورد هم خاص است آدم را بنده عالم زور و فرج را باو بیست
کنود خلیل است مصلحتی که برتر استیم آدم و مسیح را نظیر یکدیگر
و نه در نظم این نیر باغی آدم شد پس آن نایب حب که آن مقام پیدا

باز آمد

و آنچه او ایام شریف را روحی تازه دهد و بین ضعیف اثر آید
بماده مجازین برگیرند و معاین بر اندازند صورت جمال کردنی
کمال پذیرد صوف شرکت شود و صفوف کفر گشته نوبت
را نماید رسد و دوره و لایت آید که حصول غلب و حصول
مضطرب است و فرقت که علم از غلبه قطع بر است سعادت سعادت
علی و اولاد علی بن ابی طالب و آل او در آل دین ابد چون در زمان دولت
این سلطنت پادشاه و حجاب در پند فرمای خسرو گاه و داری جهان در دانی نمان
صفی بجا و در لایت غیث الزمان و غوث الدان آدمی کفر و حجاب
مشهور و در کین سلطان اطین خان کج قهر و تهرانی و آل اطین
و ظل آندانی الاضیم شهر صدر پرورد که در آن لغت و اهل
تاریخ و در کین سلطان و ملک را در آن کشتارند و کشت

حسبک و لشکر کشی است که صاحب منصب نامدار را بر آورده و با تصدیق می بخشد
 مرا حسب تک و تک خود نموده و منصب صلیب بر تنگ سواروار شد. اگر چه کمال
 افشار از این مہربان ساری دولت فاسر و زور و کسری ای خود کمال شکست و عجز میباید
 که انظار در آن صفت از برون عطفی باطلان باطل کند. در و از این صفت تصدیق می
 است که شکر از صفت آید و تمام است میظنون می ندارد. و دیگر از نظر سرگردگان و شکر می
 دولت تو شوکت بی مرز نشود

بسم الله الرحمن الرحيم

چون زمین استر ابا و گوشت خوش بکل با طلاق و زود و خاها می بزرگ و
 کوکت و بعضی با سامان و کسب بی آب و علف و از صفت خوشتر نظر
 باند آید با بد و در نمود. و بد آنچه فرزند که باید با و خوف بشد و ما

بسم الله الرحمن الرحيم

چون صاحب منصب با علم که از دولت بکل مجرب است. ایرایان از بند است
 بخیر خلاصت ممکنه که دولت خود فرستاد و زاید با زوری خاص یا انحصار علم شکر از علم
 این که از این ممکنه قم نماید و چنانچه آنگاه صبح و در حاصل برای دولت عقده
 این است که اسمای دولت عطف بطوریکه با مضایات خود در صرف امور عمده
 چون این که رعایت کس مشهور و سر تنگ بدست پیوسته سال صدمه رخ را تصدیق
 خوار و بد ارض بزرگ خود ابرار و چه فراتر از قبل رسد و از انوار رسد

و در سینه خود و در دهنه حشمت که سر که سپرد و زلال ذالذبح کوکت از زود
 تصدیق با می که در دست و دار و در زود زمانان که عبارت از شش فرج خاک
 منصب ک خدمت نموده و در میدان جنگ سالون خدمت سرترا را و ما همچون جنگ کا

بسم الله الرحمن الرحيم

ستایش با فرائش مرصع حکیمیر امر است که اقلام افهام و زبان بیان از تحریر و تفسیر و فایده و فواید و
 و تمیز و تقریر احکام نه ارض و مناد و در کمال عجز و قصور و معاینه و تمجید بی تحدید و شمار بی انتها
 مرقا و علمیر ارو است که اوراق هر گل و گیاه در حله جلالت بی اکتناه او و فرست امتحید و تمجید
 مشحون ک درختان سبز و زلف و بویشار هر وقت و فرست معرفت کرد کار و نوک خار در خانه
 شاخسار تهلیل و تسبیح او با تصریح و تلویح زبان گو یا است بیلیل بر کس تسبیح خوانست
 که بر خاری ستشخس زبانست بذر کس هر چینی در خورش است دلی داند درین معنی که کوش است
 زبان کام کام از نام او یافت عم از سر خسته انعام او یافت و درود نامعد و در محمد محمد که
 سر و قدر و یو از خانه امکان است و حدل کس کسور کوان محرم برم سبحان الذی امری و مبر
 بساط قرب مکان قوسین او دنی آنجا که است بر حق و یا او معراج بوستین یا او بنحاز
 جمله عالم خطنح میاید و کائنات سایه او و تحیاتک نهایت تحت حضور مبارک ال الهار اولاد
 و اجماد و اخبار او که برای دفع شیاطین شرح بسین و یو یوین تهنیک شهابی شایق و معادن و خدیو نظر

مناف

۲۷۴۹ شماره کتابخانه ملی

ص ۱۵

۱۸۵۰

قانون آذربایجان

کتابخانه ملی ایران

تاریخ تصویب قانون

۹۹۱

کتابخانه دولت علیه ایران

شماره ۱۷۳۳

اسم کتاب	تاریخ تصویب	درجه علم
قانون آذربایجان	۱۳۰۳	۱
موضوع	محل چاپ	تعداد صفحات
حقوق	تهران	۱۰۰
ملاحظات		

ص ۱۵

قانون آذربایجان

کتابخانه ملی ایران

ص ۱۵

کتابخانه ملی ایران

ص ۱۵

کتابخانه ملی ایران

کتابخانه ملی ایران

کتابخانه ملی ایران

ص ۱۵

کتابخانه ملی ایران

کتابخانه ملی ایران

ص ۱۵

کتابخانه ملی ایران

تخت عیون مبارک

کسب به نعمت و لولم بنظر فری و طهرت و الاله است بلطه و درین
 کز یاد و کلا معصیت و در انهمایست بر اوله قطع است (۱)
 درک زلم قطع و مولر از ازلت فخره از لطف به اوله قوامه حوده داده اند
 و بقطعه ایام او و بکفر و تقاربت نهفته بکفر لطف و مسرت معصرت
 شده و در انهمایست جایت قوال جبر و ان است
 نور حق اله انکط که قاعده کبر اله بولم معصرت است
 لاقاعده کبر است که آنم تقصیر و در قاعده معصرت است ایلم او جایت قبول
 ایلم بادره ال عا لولهم (۲)
 در کسب زلم اللم کج ارم الرفع و نخله قواصل و ان معصرت (۱)
 و در کلام شفا در کسب زلم اوله در مع لطف و برقیه است
 در کسب است فرادیر اللمه جایت مع اری لک ما اللم کسب زلم
 - در اصل اللمه در تمام طهرت کج او داخل جوبت او انم است
 جوبت فرادیر اللمه کسب زلم است جایت کسب زلم است اوله جوبت
 جرات او معصرت است کسب زلمه و اخصب کج ان تقیر زلم
 اللمه معصرت است جایت جایت کسب زلمه است اوله جوبت

۱۵۰۱۵
تویپ کوچی
صحنه ۱۸

بسم الله الرحمن الرحیم
 زین کرامتی

استغفر الله

شعر (۱۱) اوله زلم کسب زلمه زلمه است بر اوله جوبت
 لطف و غش زلمه زلمه است بر اوله جوبت
 نور زلمه زلمه

استغفر الله و اللمه بر اوله جوبت
 کسب زلمه کسب زلمه اللمه بر اوله جوبت
 لطف زلمه کسب زلمه اللمه بر اوله جوبت
 جوبت زلمه کسب زلمه اللمه بر اوله جوبت
 در کلام کسب زلمه اللمه بر اوله جوبت

ک
ص ۳۷۴ شرح لایزال طبری
ص ۳۲

مختلفه و غیره باشد پان خاها بنود و کلمات است
 معروف تر است اول است در این نسخه هیچ کردید است
 اولاً تو بهای حاکمیر مختلف النوع (مقصود از نوع
 قطره در همه اول است و معلوم است طول اول است
 به نظر دهنده و مر جا لفظ نوع با کالبر گفته شود
 قصد نسبت طول است دهنده
 آیا تو بهای صحیح الی ساد
 آیا تو بهای کوستانی ساد و با انواع مختلف

بسم الله الرحمن الرحيم
 شرح لایزال حکمی از احراعات سوهکس
 شرح و تفصیل ذیل از وضع کلی در تربیت و قانون کار
 خانه لشکری نو و در پس از آن از انواع مختلف سلاح ناری
 چابک تیر و لوازمات آن که بعب است اول اول تو بهای
 و مدارکات اول از قبیل نارنجک و اقسام کلوا های مختلفه

جایگزینی ۱۷۸ - رساله درون نظام
 هجرت ۲۳

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمین و الصلوة والسلام علی محمد و آل محمد
 بعد از آنکه بهمد دولت ابدت حضرت شاهنشاه اسپهان
 کشور ایران روی در تکی کرده و عرض ملکات آدالی و مروت
 تمام حاصل نموده علوم فنی و غیره در این ملک کثرت یافته
 و لاج کشته از زیر این توفیق و تربیت حضرت کنیز حضرت دارا
 در تبت جنبیده بکانت کاوس محاسب فرمودن فریشت ایشان
 زان ل سام حصار سلطان سلطین و فغانان بکون ایشان

۱۷۸

عادلان صلوات کثرت بر در آن امر برین سلاطین سلاطین
 ناصرالدین شاه قاجار خاندان که سلاطین و توجیه و اکرام
 جلالتاب اشرف تاریخ اکرم شخص اول ایران تصف کتب
 سلیمان کبیر دولت سلطان عثمان و آذالان العالیه صدر اعظم
 امیروزان عظم و فزوالی تعلیم در سده نظام و دانشوران
 در مقام خود تحصیل کرده و توانی نمودن که از در دولت
 و نظام نواب او استفسر بر آن حال است که در این سده
 معلوم است که در این سده در این سده در این سده
 این رساله را از لغت فارسی زبان فارسی ترجمه کرده در کتاب
 کنایه مشکک در شرح و طبع و مطالب آن بسیار نظام
 لازم و واجب است و مثل است بر اعمال محاصره و فرود آمدن و
 منبست بر شاهزاده روس در اول در لغت است
 در کتب و بی در بیان تدبیر و در کتب و در لغت
 در کتب و بی در بیان تدبیر و در کتب و در لغت
 در کتب و بی در بیان تدبیر و در کتب و در لغت

